

Jak na zvukovou stránku ve výuce češtiny?¹⁷

Jana Vlčková-Mejvaldová, PedF UK, Praha
Stanislav Štěpáník, PedF UK, Praha

jana.vlckova@pedf.cuni.cz
stanislav.stepanik@pedf.cuni.cz

Klíčová slova: fonetika, ortoepie, zvuková stránka jazyka, mluvený projev, střední škola, didaktika, český jazyk

Key Words: phonetics, orthoepy, speech sounds, spoken language, secondary school, methodology, Czech language

How to Approach Teaching Phonetic Aspects of Czech?¹⁷

The importance of teaching phonetic aspects of language is widely underestimated at schools. The present paper searches for causes of this state in its first part and predicts its consequences in the second part. In detail, we analyse the most common problems of speech production. The core part of our paper comprises analysis based on a survey conducted among the first year secondary school students. The third part of our paper outlines possible solutions of the problems we analyse.

1 Úvod

Zvuková stránka patří z hlediska školní výuky českého jazyka k nejpodceňovanějším rovinám jazykového systému, a to přesto, že se jí týkají očekávané výstupy RVP již na 1. stupni ZŠ (srov. RVP ZV, 2016). Svědčí o tom nejen náš vlastní výzkum (Štěpáník, Vlčková-Mejvaldová; Vlčková-Mejvaldová, Štěpáník, obojí v rukopise), ale rovněž práce jiných autorů (např. Balkó, 2005/06, 2012/13; Málková, 2014/15, či Štěpánová, 2013). Zjištěné problémy jsou několikerého druhu:

(1) Učitelé českého jazyka nepřikládají zvukové stránce takovou důležitost jako jiným rovinám, věnují jí minimum času (často pouze jednotky hodin za celý vzdělávací cyklus). Povědomí o existenci pravidel ortoepické normy, natož pak znalost jednotlivých pravidel je obecně poměrně nízká – a to přesto, že by v projevech mluvených měla být stejně závazná jako pravidla pravopisu v projevech psaných.

(2) Žáci mají jen velmi omezené možnosti se v hodinách českého jazyka na ZŠ a SŠ ústně projevit, ve výuce dominuje mluvní aktivita učitelů (cca 75 % mluvené komunikace ve vyučovací hodině na 2. stupni ZŠ – srov. Šedová et al., 2012, s. 47n.); učitelé do výuky málo zařazují mluvní a řečnická cvičení.

(3) Výuka na střední škole se soustředí primárně na teoretické poznání fonetiky a fonologie, praktické využití poznatků chybí – a to přesto, že hodnocení kultury projevu je součástí hodnocení ústní maturitní zkoušky. Teoretizaci poznatků lze sledovat též na 2. stupni ZŠ.

(4) Jen minimálně učitelé vedou žáky ke správné výslovnosti – snad i z důvodu vlastních problémů v oblasti spisovné výslovnosti a nedostatků v percepce výslovnostních chyb (srov. Vlčková-Mejvaldová, Štěpáník, v rukopise; Svobodová, 2003;

¹⁷ Příspěvek vznikl v rámci projektu PRIMUS/HUM/19 *Didaktika českého jazyka v současném vzdělávacím kontextu*, podpořeného Univerzitou Karlovou a Pedagogickou fakultou Univerzity Karlovy. Autoři děkují za poskytnutou podporu.

Palková, 2008/09, nebo Málková, 2014/15). Svobodová (2003) konstatuje, že se spisovná výslovnost zdá být u učitelů v menší úctě než kodifikace jiná (to potvrzujeme též z vlastní observace při školení učitelů), a Palková (2008/09) shrnuje, že kvalita techniky řeči klesá a že „v oblasti jazyka vidíme občas až demonstrativní vulgarizaci standardních hodnot“ (ibid., s. 19).

(5) Učebnice, jež jsou nejkonkrétnější kodifikací kurikula, fonetice a fonologie rovněž poskytují minimální prostor a až na výjimku nejsou doprovázeny žádnou nahrávkou, čímž se nutně omezují především na teoretické výklady namísto praktických cvičení.

(6) Tedy nejenže učitelé českého jazyka nedostatečně reagují na nedostatky ve zvukové realizaci projevů žáků, ale ani nejsou pro své žáky mluvními vzory, ačkoliv v dnešní době, kdy je skutečně vynikajících mluvčích i v médiích čím dál tím méně, zůstávají často pro své žáky mluvními vzory jedinými; tato situace se pak o to více týká učitelů jiných předmětů. Při výuce na katedře českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy jsme často svědky, že studenti-budoucí češtináři nejsou schopni přepínat kódy (nespisovný a spisovný), příp. nejsou s to kód mluvního vzoru udržet. Zvuková stránka představuje něco, co v průběhu řeči vnímá málokterý z nich.

Příčina zjištěných potíží je zřejmá: s chybou v mluveném projevu se pracuje daleko obtížněji, a to i za předpokladu spolehlivé znalosti ortoepické normy. Není totiž jednoduché chybu vůbec detekovat, o to obtížnější pak je na ni poukázat, dokázat, že se stala, pokud se mluvený projev nenahrává; opravit ji okamžitě pak nebývá vždy vhodné či možné, neboť by tím bylo podrýváno komunikační sebevědomí mluvčího, ev. dokonce jeho chuť mluvit.

V příkrém rozporu s realitou výuky je postavení kultury mluvené řeči v reálném životě každého z nás. Mnohdy (byť nevědomě) posuzujeme člověka na základě způsobu jeho vyjadřování. Kvalita mluveného projevu může být také jednou z podmínek úspěšnosti v osobním i pracovním životě. Nedostatky v mluveném projevu, zvláště na úrovni artikulace, mohou být příčinou nedorozumění (*můžeš jít × může žít* – asimilace znělosti a redukce souhláskové skupiny, *ledové písně × lidové písně* – otevřená samohláska, *Plzeň – město čtyřek × Plzeň – město čtyř řek* – redukce souhláskové skupiny atd.), ev. jedince určují geograficky (otevřené samohlásky v Praze a ve středních Čechách, asimilace znělosti na hranici slov na Moravě či zkracování samohlásek ve Slezsku).

Cílem výuky zvukové roviny jazyka na žádném stupni školy není memorování pouček a foneticko-fonologické teorie, ale vědomé používání osvojovaných foneticko-fonologických znalostí a dovedností pro komunikaci. Příslušné řečové jevy proto vždy zasazujeme do konkrétních promluv a vysvětlujeme je na příkladech. Společně s komunikačním přístupem k výuce jazyka to znamená zásadu vycházet jednak z živých komunikátů, jednak také čerpat z jazykových znalostí a dovedností žáků, s nimiž přicházejí do školy (srov. Štěpáník, Šmejkalová, 2017).

V šesti letech, tedy v době nástupu do školní docházky, by dítě mělo mít osvojený celý systém hlásek mateřského jazyka (srov. Palenčárová, Kesselová, Kupcová, 2003, s. 77). Odchyly od české ortofonie a ortoepie zjistíme při pozorování ústních projevů žáků, v případě vad řeči doporučíme návštěvu logopeda. Odchyly, které ovlivňují nesprávné uplatňování ortoepické a ortofonické normy jsou zapříčiněné (a) funkčními dysláliemi (sigmatismus, rotacismus, lambdacismus) nebo (b) vlivy domácího prostředí (průnikem nářečních prvků do spisovného projevu; *ibid.*). Musíme si proto všimnout nejen mluvy oblasti, z níž pocházejí naši žáci a v níž působíme (češtinář ve středních Čechách čelí odlišné jazykové situaci než češtinář na severní či východní Moravě), ale rovněž si všímáme individuálních rysů výslovnosti každého žáka (Čechová, Styblík, 1998, s. 168). V rámci České republiky existuje řada především regionálně determinovaných výslovnostních variant. Naší snahou by nemělo být regionální varianty z mluvy žáků vykořenit, nepřístupujeme k nářečím s pejorativním a dehonestujícím hodnocením jako k něčemu méněcennému či méně vhodnému; naopak jsme přesvědčeni, že nářeční varianty a vůbec nářečí jako taková si zaslouží nejen ze strany školy ochranu; vliv nářečí ve výslovnosti je třeba „respektovat“ (srov. Liptáková et al., 2011, s. 323) a vnímat jej pozitivně jako přirozený jazykový vliv mimoškolního prostředí dítěte (srov. *ibid.*). Základním úkolem školy v tomto ohledu je zprostředkovat žákům poznání funkčnosti projevu a podstaty závislosti volby jazykových prostředků (včetně zvukových) na komunikační situaci, komunikačním záměru a komunikačním partnerovi – což je proces dlouhodobý.

2 Nejčastější nedostatky mluveného projevu z hlediska zvukového

Každý mluvčí by měl usilovat o to, aby jeho projev byl snadno srozumitelný. Existují dva stupně srozumitelnosti z hlediska zvuku řeči: (a) artikulace hlásek a prozodická koheze slova, tedy sluchové poznání slovních jednotek, (b) tempo řeči, intonační frázování, zvukové prominence, tedy snadná orientace posluchače v kontextu složitějších zvukových celků (Palková, 2008/09).

Mezi nejčastější chyby Z. Palková řadí:

- (1) *vlastnosti závislé na osobě mluvčího* – slyšitelné nádechy, hezitační zvuky, nosové zabarvení řeči, poruchy tónové složky hlasu, nepřiměřená či nevyrovnaná dynamika hlasu, poruchy hlasu či nazalizace;
- (2) *vadný způsob výslovnosti hlásek a slabik* – nedbalá a nediferencovaná výslovnost samohlásek, změna kvantity samohlásek, nedbalá artikulace souhlásek, vady řeči včetně vadné výslovnosti hlásek (jejichž výskyt narůstá – hlavně sykavky, vibranty a další alveoláry – l, d, t), změny (nevyrovnanost) artikulačního tempa, chyby v realizaci předložkových spojení;
- (3) *rovina větné intonace* – vady v souvislé řeči, ve zvukových prominencích (intonační důrazy), nevhodné tvoření větných melodických kontur (intonace) a nepřiměřené tempo řeči.

Za nejčastější prohřešky proti ortoepickým pravidlům (srov. výše bod 2, členění podle Palkové, 2008/09) lze považovat následující jevy:

2.1 Samohlásky

Velmi častá je změna v obou směrech, tedy zkracování dlouhých samohlásek i prodlužování krátkých samohlásek.

2.1.1 Prodlužování krátkých samohlásek. K prodlužování krátkých samohlásek dochází zejména v pozici před pauzou, kde prodloužená samohláska je na místě, kde je jindy hezitační, výplňkový zvuk: např. [gdíbi to šlo: | šli bisme sváma:]. Dalším typem prodloužení fonologicky krátké samohlásky může být dloužení emfatické, tedy pod vlivem citového hnutí: [toje do:brí], [bo:že] atd.

2.1.2 Zkracování dlouhých samohlásek. Ke zkracování ortoepicky (a zejména fonologicky) dlouhých samohlásek dochází systematicky ve tvarech 1. osoby singuláru sloves 3. a 5. třídy ([nevím], [bidlim], [mislim], [řikam], [znam] atd.), ale i jinde.

2.1.3 Změna kvality samohlásky. Naše dlouhodobé zkušenosti, systemizované pilotním pozorováním schopnosti rozpoznat neodpovídající kvalitu samohlásky, ukazují, že tento typ ortoepické chyby patří k nejobtížnější detekovatelným. Je to přirozené. V případě délky samohlásky jsme schopni poměrně spolehlivě určit, zda je samohláska krátká nebo dlouhá. Sledujeme-li artikulační přesnost u souhlásek a souhláskových skupin, dokážeme (mnohdy až na základě koncentrovaného a nekolikánásobného poslechu) určit, zda požadovaná souhláska je či není přítomna. U sledování kvality samohlásky je situace odlišná: nenabízí se jednoznačná volba ano/ne. Kvalita samohlásky se mění postupně, plynule, téměř neznatelně, variant otevřenosti/zavřenosti samohlásky je v podstatě nekonečné množství. My učitelé jsme tedy nuceni odhadnout hranici, za kterou je otevřenost, eventuálně zavřenost samohlásky nepřijatelně příznaková, ať už stylově, nebo regionálně.

2.1.4 Redukce samohlásek. Jako redukce samohlásek je označována změna, která způsobuje, že se v důsledku nedbalé artikulace rozdíl mezi jednotlivými samohláskami stírají a výsledkem je pak neutrální středová střední samohláska [ə]. Tato deformace může postihnout jakoukoli samohlásku v jakékoli pozici v rytmickém celku, může zasáhnout i původně dlouhé samohlásky.

2.1.5 Absence povinného rázu. Ortoepická norma kategoricky a bezvýhradně požaduje realizaci hlasívkového rázu v jediném kontextu, a to před počáteční samohláskou následující po neslabičné předložce. V ostatních případech, tedy po slabičných předložkách nebo na morfematickém předělu uvnitř slova je užití rázu fakultativní, norma tedy připouští výslovnost s rázem i bez rázu. Přítomnost, resp. nepřítomnost rázu určuje znělost předcházející souhlásky, a to podle toho, o jaký typ spojení jde.

2.2 Souhlásky

2.2.1 Vypuštění souhlásky mezi dvěma samohláskami. Tento typ chyby nastává, je-li souhláska mezi dvěma samohláskami v důsledku nedbalé artikulace vypuštěna.

Některé souhlásky ([j], [l], [h]) jsou vypuštěním ohroženy silněji, ovšem v zásadě lze říci, že vypuštění může postihnout jakoukoli souhlásku. Pokud je společně se souhláskou vypuštěna i samohláska, a to jak ze slabiky předchozí, tak ze slabiky následující, mluvíme o slabičné redukci; v našem seznamu ji uvádíme pod bodem 2.3 (viz níže).

2.2.2 Zjednodušená výslovnost dvou foneticky stejných hlásek vedle sebe. Ortoepická norma připouští pouze plnou, tedy zdvojenou výslovnost foneticky stejných souhlásek jen ve třech definovaných případech: (a) tam, kde by zjednodušení mohlo způsobit změnu významu ([racci] × [raci]), (b) ve tvaru imperativu 1. os. plurálu sloves, jejichž kmen končí na *-m* ([oznamme]) a (c) tam, kde se dvě stejné souhlásky stýkají přes hranici slova ([nadmodrímmořem]; Hůrková, 1995).

2.2.3 Zjednodušení souhláskových skupin. Rozsáhlé souhláskové skupiny jsou pro češtinu poměrně charakteristické. Norma zjednodušení nepřipouští, přesto k němu z důvodu artikulační ekonomie velmi často dochází.

2.2.4 Vypuštění souhlásky j. Nevyslovení iniciálního [j] je chybou ve tvarech slovesa *jít*, dále ve slově *ještě*, *jméno* a podobně. Ve tvarech slovesa *být* norma připouští, ba dokonce doporučuje zjednodušení v případě, že tvaru slovesa *být* je užito jako pomocného slovesa v minulém čase, zejména v pozici za významovým slovesem.

2.2.5 Chybná znělost. Pravděpodobnost výskytu tohoto typu chyby je daná regionálně (na Moravě pravděpodobnější než v Čechách). Za chybu ve znělosti je považována výslovnost znělé souhlásky na konci slova, pokud následující slovo začíná na jedinečnou souhlásku.

2.2.6 Chybná spodoba místa artikulace. Např. [heščí] namísto [hesčí], ale i změna [n] na [ŋ] před velárou přes hranice slova. Do této skupiny zahrnujeme i absenci povinné spodoby místa artikulace v kombinaci [n] + [k]/[g] → [ŋ]: [mamiŋka].

2.2.7 Spodoba způsobu artikulace (typ [žencká]). Žádná spodoba způsobu artikulace není v souladu s ortoepickou normou.

2.3 Slabičná redukce

Tím, že zasahuje základní rytmickou jednotku promluvy, tedy slabiku, způsobuje tento typ chyby změny v prozodické struktuře promluvy (příklady viz v podkap. 5.6).

3 Metodologie šetření

Cílem našeho šetření bylo zjistit nejčastější zvukové nedostatky v projevech žáků 1. ročníku gymnázia. Ti by již z předchozí etapy vzdělávání měli být o ortoepii poučeni a měli by být schopni získané poznatky v praxi užít. Sekundárně jsme tak sledovali, nakolik byly u žáků naplněny očekávané výstupy RVP pro ZŠ.

Pro tyto účely jsme se rozhodli analyzovat nahrávky mluvených projevů žáků 1. ročníku čtyřletého gymnázia, přičemž jsme pozornost zaměřili pouze na rovinu zvukovou, fonetickou, stěžejním kritériem bylo dodržování ortoepické normy.

V analýze tedy opomíjíme chyby v jiných rovinách jazykového systému (zvláště v rovině morfologické) spjaté s nespisovností mluvčích narozených v Praze a ve středních Čechách, rovněž nelze nezmínit deformaci hlasové kvality, danou buďto trémou nebo vývojovým stadiem organismu.

Žáci byli o zvukové stránce jazyka poučeni dle vybraných kapitol v učebnici *Český jazyk pro střední školy: mluvnice* (Martinec, Tušková a Zimová, 2009), konkrétně tematických celků *1 Charakteristika oboru, dílčí disciplíny, základní termíny* (s. 10–13), *5 Zvukové prostředky souvislé řeči* a *6 Spisovná výslovnost* (s. 17–26). Nahrávky byly pořízeny na gymnáziu v Praze 10 během 2. pololetí školního roku 2015/2016. Žáci věděli, že jsou nahráváni. Jejich úkolem bylo přednést před třídou projev o délce cca 3 minut na libovolné téma, v každé hodině jazykové nebo komunikačně-slohové výchovy v daném pololetí vystoupili jeden nebo dva žáci. Někteří se úkolu zhostili zcela spatra, někteří měli na pomoc poznámky, nikdy nešlo o čtení souvislého textu. Témata projevů se týkala především osobního života žáků – koníčků, rodiny, oblíbených míst, kulturních žánrů atd. Předpokladem realizace úkolu byla aplikace poznatků o zvukové rovině, z povahy úlohy vyplývá, že šlo o projevy polopřipravené (viz Čechová, 1998, s. 165n.; Čechová, Styblík, 1998, s. 219n.).

Analyzovali jsme celkem 28 projevů, průměrná délka jednoho z nich je 4:08 min., úhrnem jsme tedy analyzovali záznam o délce 114:24 minut.

4 Výsledky šetření

Na základě výsledku analýzy projevů lze sestavit následující pořadí četnosti výskytu chyb uvedených typů:

1. zjednodušování souhláskových skupin
2. redukce samohlásek
3. deformace kvality samohlásek
4. zkrácení samohlásek
5. vypuštění souhlásky mezi samohláskami
6. slabičná redukce
7. prodloužení krátké samohlásky
8. vypuštění hlásky *j* na začátku slova
9. zjednodušení výslovnosti dvou stejných souhlásek
10. chybná spodoba místa artikulace
11. spodoba způsobu artikulace
12. chybná znělost

5 Příklady nejčastějších typů odchylek od ortoepické normy

5.1 Zjednodušení souhláskových skupin

Nejčastější chyba v analyzovaných projevech je zjednodušení souhláskových skupin. Vyskytuje se rovnoměrně u všech mluvčích v nejrůznějších souhláskových kombinacích. Za nejpochoptitelnější a nejpřijatelnější by snad bylo možno považovat redukci kombinace závěrová souhláska + úžinová souhláska na polozávěrovou souhlásku.¹⁸

hrad se	[hratse]	[hrace]
většina	[vjetšina]	[vječina]
před představením	[přetpřetstavením] ¹⁹	[přetpřectavením]
největší	[nejvjetší]	[nejvječí]
v podstatě	[fpotstaťe]	[fpoctaťe]

Vyskytuje se ale mnoho dalších kombinací, ať už souhláskových skupin tří- a vícečlenných, nebo souhláskových skupin pouze dvoučlenných. Velmi časté je zjednodušování souhláskových skupin v číslovkách:

osmnáct set devadesát	[ʔosmňáctsed devadesát]	[ʔosumnáced devadesát]
ze čtrnáctého století	[zečtrňáctého století]	[zečřnáctého století]
osmnáct let	[ʔosmňáct let]	[ʔosmňáclet]

Další tabulka shrnuje zjednodušení souhláskových skupin v nejfrekventovanějších výrazech:

všichni	[fšixňi]	[šixňi]
když	[gdíš]	[díš]
vlastně	[vlastňe]	[vlasňe]
dneska	[dneska]	[neska]
kdybych	[gdibix]	[dibix]
člověk	[človjek]	[čovek]

¹⁸ Tabulky s příklady v textu jsou organizovány následujícím způsobem: v prvním sloupci je uvedena psaná podoba pozorovaného výrazu, ve druhém sloupci fonetická transkripce ortoepické výslovnosti, ve třetím sloupci je zachycená odchylka od ortoepické normy.

¹⁹ Poznámka k transkripci: pro přehlednost vycházíme z pravopisné podoby češtiny, ponecháváme diakritiku i pro přepis fonologicky dlouhých samohlásek. Vycházíme z principu, že jedné hláске odpovídá jeden grafém. Znělá varianta *c* (jako ve slově *lecko*) je přepisována jako [ʒ], neznělé *ř* (jako ve slovech *třeba*, *keř*) je značeno [ʃ], slabikotvorná souhláska (*rn*, *osm*) má pod sebou vislou čárku. Pravopisné *ch* přepisujeme jako [x]. U samohlásek v našem případě nerozlišujeme kvalitu mezi krátkým a dlouhým *i*. Odchylky od normy v oblasti kvality samohlásek naznačujeme odlišným znakem: standardní výslovnost značíme běžnými znaky [e], [i], pro příliš otevřenou výslovnost samohlásek používáme znaky [ɛ], resp. [ɪ]. Fonologicky krátkou samohlásku vyslovenou nesprávně dlouze označujeme dvojtečkou umístěnou za samohlásku (bílá [bílá] × byla [bila:]).

Jako poslední soubor příkladů zjednodušení souhláskových skupin uvádíme několik různých ojedinělých výskytů – pro ilustraci, k jakým možným deformacím může dojít:

dvě	[dvje]	[dje]
mistrovství	[mistrofství]	[mistroství]
prázdné	[prázdne]	[prázně]
proč vzniklo	[pročvzňiklo]	[prožžňiklo]
kontakt s rodinou	[kontaktsrod'inou]	[kontaktsrod'inou]
což znamená	[cožznamená]	[coznamená]
chmelovém	[xmelovém]	[xelovém]
letectva	[letectva]	[letecva]
do lyžařských	[doližařských]	[doližářských]
množství	[množství]	[mnoství]

5.2 Redukce samohlásky

Druhou nejčastěji pozorovanou odchylkou od výslovnostní normy byla redukce samohlásky. K redukci samohlásky, tedy k neutralizaci jejího umístění z hlediska vertikálního i horizontálního pohybu jazyka, může dojít v jakékoli pozici rytmického celku: v následující tabulce uvádíme výrazy, v nichž došlo k redukci samohlásky na různých pozicích.²⁰

se svojí	[sesvojí]	[səsvojí]
konkrétně	[konkrétně]	[kəŋkrétně]
století	[století]	[stəletí]
hranolová věž	[hranolová vješ]	[hrnolová vješ]
v devatenáctém	[vdevatenáctém]	[vdəvatenáctém]
složitá	[složitá]	[složətá]
chmelové	[xmelové]	[xmələvé]
mistrovství	[mistrofství]	[mistrəfství]
se jmenuje	[sejmenuje]	[sejmənuje]
podkoží	[potkoží]	[pətkəží]
fotbalista	[fədbalista]	[fədbələstə]
katakomby	[katakombi]	[kətəkəmbə]

²⁰ Mnohá ze slov uváděných jako ilustrace jednoho typu výslovnostní chyby obsahovala chyby několika různých typů.

5.3 Deformace kvality samohlásky

Z hlediska frekvence výskytu je třetí nejčastější chybou deformace kvality samohlásky. Týká se především přední strany vokalického trojúhelníku: [i] se blíží k [e] a je vyslovováno jako [ɪ], [e] se blíží k [a] a je vyslovováno jako [ɛ]. Změna kvality samohlásky může postihnout jakoukoli samohlásku bez ohledu na to, jakou pozici v rytmickém celku zaujímá. Otevřenost samohlásek (vzhledem k tomu, že jsme nahrávali v pražské škole, jsme opačný směr deformace vokalické kvality nezaznamenali) se obvykle vyskytuje jako charakteristický rys mluvčího. To znamená, že mluvčí artikuluje jako příliš otevřené všechny (minimálně přední) samohlásky. Pro přehlednost uvádíme příklady ve formátu: psaná podoba – zachycená reálná zvuková podoba.

slyšeli – [slɪšɛlɪ]	bavilo – [bavɪlo]
které – [kterɛ]	kadeřnice – [kadeřnɪce]
Moravě – [moravjɛ]	pivo – [pɪvo]
kolonie – [kolonɪjɛ]	pracuje – [pracujɛ]
stávali – [stávalɪ]	studuje – [studujɛ]
byli – [bɪlɪ]	v lize – [vlɪzɛ]
velmi – [vɛlmi]	

5.4 Zkrácení samohlásky

V pořadí čtvrtou nejčastější chybou bylo zkrácení samohlásky. Objevilo se jak v koncovech slovesných tvarů, substantiv, adjektiv nebo zájmen, tak ve slovních kmenech.

není – [neɲi]	doufám – [dɔufam]
zmíním se – [zmiɲimse]	dělám – [dɛlam]
nemyslím si – [nemɪslɪmsɪ]	sportovnějším – [spɔrtɔvnɛjšɪm]
užívají – [ʔuʒɪvajɪ]	nejoblíbenějším – [nejʔoblɪbɛɲɛjšɪm]
mají – [majɪ]	zajímavá – [zajɪmavá]
před představením – [přɛtpřɛtstaveɲɪm]	říkalo se – [řɪkalɔsɛ]

5.5 Vypuštění souhlásky mezi dvěma samohláskami

Pátou nejčastější chybou podle výskytu v analyzovaném zvukovém materiálu bylo vypuštění souhlásky mezi dvěma samohláskami. Jak je uvedeno výše, některé souhlásky (j, l, v, h) podléhají vypuštění snáze a častěji než jiné, ale celkově lze říci, že ve spontánní nepečlivé promluvě lze zaznamenat vypuštění jakékoli souhlásky, jak to ilustruje následující přehled:

století – [stoɛtʲɪ]	chátrání – [xátráɪ]
ventilační – [ventɪačɲɪ]	přestane – [přɛstae]
jeho – [jɛɔ]	týnecká – [tɪɛcká]

mnoho – [mnoo]
srdečně vás zvu – [sɾdečněázzvu]
nad Sázavou – [natsázaou]
existuje – [egzistue]
moje – [moe]
vystuduje – [vistudue]

středočeském – [střeočeském]
teda – [tea]
nebo – [neo]
já bych – [jáix]
na mistrovství – [naistrofství]

5.6 Slabičná redukce

Byla-li vypuštěna souhláska mezi dvěma samohláskami a zároveň byla redukována předchozí nebo následující samohláska, mluvíme o slabičné redukci – chybě, která se v pořadí frekvence výslovnostních chyb žáků umístila jako šestá a která souvisí, ovšem nikoli bezpodmínečně, s vysokým tempem řeči. Slabičnou redukcí jsou postiženy téměř standardně některé velmi frekventované výrazy, často parazitní slova. Uvádíme je v následujícím přehledu a připojujeme i výrazy, v nichž je slabičná redukce málo obvyklá.

třeba – [třá]
nějací, nějak – [ňáci], [ňák]
protože – [pče], [pře]
úplně – [úpe], [pně]
určitě – [určé]
myslela – [misá]

soustředila – [soustřed'á]
zakřičela – [zakřičá]
jehož – [još]
se hraje jenom – [sehrajenom]
přinesla – [přesla]
jelikož – [jekoš]

5.7 Prodloužení krátké samohlásky

Po slabičné redukci následuje v četnosti zaznamenaných chyb prodloužení krátké samohlásky. Dochází k němu ve spontánních nebo polopřipravených mluvených projevech zejména v pozici před pauzou. Prodloužení samohlásky vyplňuje pauzu. Výskyt tohoto typu chyby není problém čistě ortoepický, ale často strukturální, protože je vázán na určitou pozici ve struktuře výpovědi. Jeho odstranění proto spadá spíše do oblasti péče o kulturu mluveného projevu. Prodloužení fonologicky krátké samohlásky se právě v důsledku své pozice velmi často pojí se stoupavou, neukončující melodií.

o beachvolejbalu – [ʔobíčvolejbalu:]
pak – [pa:k]
povídat – [povída:t]
nic neříkal – [ničneříka:l]
víme – [víme:]

v Klatovech – [fklatove:x]
co a jak – [co:ʔaja:k]
máma říkala že – [máma říkala že:]
dva roky – [dva roki:]

5.8 Vypuštění hlásky j

Osmy nejčastější typ ortoepické chyby je nevyslovení hlásky [j]. Tato chyba se týká poměrně omezené skupiny slov: *ještě*, *jméno*, tvary slovesa *jít* a slov odvozených.

ještě – [ešʔe]
přijdu – [přjǐdu]
jak již – [jakiš]

půjčím – [pučím]
člověk – [človek]

5.9 Zjednodušená výslovnost dvou foneticky stejných souhlásek

Jako samostatný typ chyby vyčleňujeme zjednodušenou výslovnost dvou foneticky stejných souhlásek. Ukázal se jako devátý nejčtenější.

v rodném městě	[vrodném̩m̩ešʔe]	[vrodném̩m̩ešʔe]
na prvním místě	[např̩v̩n̩ím̩m̩íešʔe]	[např̩v̩n̩ím̩m̩íešʔe]
od té doby	[ʔottédobi]	[ʔottédobi]
čtyřicet tři	[čtjřicettřj]	[čtjřicettřj]

Další chyby se objevily s nízkou četností, i když je nelze považovat za ojedinělé. Pro přehlednost je tedy uvádíme i s komentářem.

5.10 Spodoba místa artikulace

Sedmdesát sedm vysloveno jako [sed̩m̩desátsed̩m̩]: obouřetné [m] se co do místa artikulace připodobnilo alveolárnímu [d], vznikla tedy alveolární znělá nosová souhláska [n]. Podobně *připravil jsem si* bylo vysloveno jako [přjřpřavjlsensj].

5.11 Spodoba způsobu artikulace

Tento typ změny ortoepická norma vůbec nepřipouští. V analyzovaném materiálu jsme však několik výskytů zaznamenali: *menší* vysloveno jako [menčj]: úžinová souhláska [š] se přizpůsobila předcházející souhlásce závěrové [n] a byla vyslovena jako [č], tedy jako hláska polozávěrová. K témuž procesu došlo ve výslovnosti výrazu *mladší*, který byl vysloven jako [mlatčj].

5.12 Chybná znělost

Chyby ve znělosti tam, kde se na hranici slova stýká koncová neznělá souhláska a počáteční jedinečná souhláska, jsou charakteristické spíše pro moravské mluvě. Jako ilustraci uvádíme jediný příklad takové spodoby znělosti: slovní spojení *několikrát vyhrál* bylo vysloveno jako [několjkrádvjhrál]. K tomu možná přispěl rozporuplný status souhlásky [v], která je sice párová, ale očitne-li se na konci souhláskové skupiny, chová se jako jedinečná a spodobu znělosti nezpůsobuje.

6 Několik poznámek k výuce zvukové stránky jazyka

Základ ve výuce zvukové stránky tvoří poučení o ortoepické normě a demonstrace jevů na konkrétních příkladech, začínáme s těmi, kdy chybná výslovnost ztěžuje či zcela brání porozumění – tím demonstrujeme to, že ortoepie je pro mluvený projev

důležitá. Pro žáka je důležité slyšet rozdíly mezi správnou a nesprávnou výslovností, postupně tedy usilujeme o zvýšení citlivosti k chybám – tzn. slyšet je, registrovat je. K tomu užíváme vhodně vybrané autentické ukázky (jako vhodný zdroj můžeme doporučit online archiv Českého rozhlasu nebo České televize, ještě vhodnější jsou pak archivy komerčních stanic, kde je výslovnost mnohdy zcela zanedbaná). Výběr vhodné ukázky však představuje činnost jednak náročnou na učitelovu dovednost postihnout výslovnostní chyby, jednak velmi pracnou a zdlouhavou, neboť se mluvčí mnohdy dopouštějí chyb v několika jazykových rovinách zároveň. Při práci s takovým materiálem ve výuce pak žáci namísto výslovnostních chyb identifikují primárně chyby morfologické nebo syntaktické, mnohdy i jiné, zvukové stránky si všimnou jen v těch nejmarkantnějších případech.²¹

Jak jsme řekli, zásadní ve výuce zvukové stránky je „cvičit ucho“ – slyšet správné i chybné varianty; v tomto případě platí „cvičením k dokonalosti“ – tedy čím více mluvených projevů žák posoudí, čím více správných a chybných variant uslyší, tím lépe je bude detekovat. Na to pak navazují praktická výslovnostní cvičení, produkce vlastního mluveného komunikátu při vyvarování se ortoepických chyb; z tohoto hlediska je klíčové poskytovat ve výuce žákům prostor k vyjádření, upozadit svou vlastní mluvní činnost, a naopak vytvářet takové situace, v nichž se budou moci projevit žáci. Znovu v této souvislosti apelujeme na zařazení mluvních cvičení jako jedné z metod výuky českého jazyka, a to nejen v hodinách komunikačně-slohové výchovy, ale napříč složkami předmětu; k metodice mluvních cvičení viz Čechová (1998, s. 163–168) a Čechová, Styblík (1998, s. 165–171). Pěstování mluveného projevu je zásadní, neboť výuka českého jazyka na všech stupních škol je příliš orientovaná na projev psaný (srov. Štěpáník, Šmejkalová, 2017); přitom ale proporce využití média psaného a mluveného v reálném životě je přesně opačná.

Je důležité zařadit ortoepii jako jedno z kritérií hodnocení mluveného projevu žáka. Zpětnou vazbu poskytujeme až po skončení projevu (nedostatky si v průběhu projevu zapisujeme), nejprve ponecháme hodnocení na žákovi samém, poté se obrátíme na ostatní žáky ve třídě, naše hodnocení by mělo přijít až jako poslední. Velmi vhodnou metodou pro zdokonalování mluveného projevu je pořizování audio či audiovizuálního záznamu mluvených projevů žáků na diktafon či na kameru; žáky je třeba na tuto situaci dopředu připravit a postupně zvykat. Nahrávku lze později využít buď k sebehodnocení žákem-autorem projevu^{22, 23}, anebo i k demonstraci vhodných či nevhodných jevů (a to samozřejmě nejen v rovině zvukové,

²¹ Materiál k výuce ortoepie na našem trhu s didaktickými prostředky chronicky chybí, a proto jsme přistoupili k sestavení *Cvičebnice výslovnosti češtiny nejen pro školní výuku* (Štěpáník, Vlčková-Mejvaldová, 2018), která by měla práci učitelů v tomto směru značně zjednodušit.

²² Nahrávku jsme např. využili u studenta učitelství, u něhož jsme na pedagogické praxi zpozorovali problém přílišného množství hezitálních zvuků a parazitních výrazů. Student si – jako každý jiný mluvčí, jenž se takového prohrěšku dopouští – neuvědomoval, že tento problém má. Proto jsme z jedné jeho vyučovací jednotky pořídili audio záznam, který jsme mu později poskytli. Sám přiznal, že si daný problém nikdy neuvědomil. Avšak nemůžeme ještě říci, zda reflexe svůj účel splnila, protože uvědomění si chyby automaticky neznamená její odstranění.

²³ Žákům gymnázia, kde jeden z autorů tohoto příspěvku vyučuje, záznamy mluvených projevů pořízené v hodině posíláme na e-mail, což vytváří pro žáky bezpečné prostředí, umožňuje sebehodnocení a vždy se setkává s pozitivním ohlasem.

ale také gramatické, obsahové, stylistické atd.). V případě, že se rozhodneme pro variantu hodnocení s celou třídou, je třeba vyhodnotit klima ve třídě a postupovat obezřetně vzhledem k pozici jednotlivých žáků v kolektivu. V žádném případě nevyužíváme nahrávky k zesměšňování či ponižování žáků, spíše se snažíme hledat to, co se žákům podařilo, vytýkáme-li, pak tak činíme v pozitivním směru – namísto *toto bylo špatně* volíme *příště by bylo dobré / lepší, kdybyste...* Dodržujeme tedy zásady pozitivní práce s chybou – chybu nevnímáme jako důvod k trestání žáka, nýbrž jako východisko pro zlepšení.

Dbáme na to (a to nejen na rovině fonetické), abychom se při opravě žáka neuchýlili k jinému extrému, totiž hyperkorektnosti. Neortoepická výslovnost učitelů (srov. Svobodová, 2003) je v protikladu k jiné tendenci, kterou autorka formulovala, totiž, že „školská (učitelská) norma se vyznačuje větší tuhostí, nepřizpůsobivostí a inklinací k zastarávajícím jevům než norma ostatních poučených uživatelů spisovného jazyka“ (ibid., s. 23). Tuto tezi dokládá i výzkumem, v němž zjistila, že existují učitelé, kteří směřují až k hyperkorektnosti. Tato tendence se potvrzuje také ve výslovnosti, když mnozí učitelé podrobení našemu percepčnímu testu považují tvary [videla sem] nebo [kultura] za nespisovné (Vlčková-Mejvaldová, Štěpáník, v rukopise, srov. též jejich vystoupení na konferenci *Nové aspekty v didaktice mateřského jazyka* ve dnech 2.–3. května 2017 na PedF UK v Praze). Zásadní proto je mít dobře osvojenou ortoepickou normu (srov. Hůrková, 1995).

Výslovnostní chyby jsou, kromě neznalosti ortoepické normy, jejích zásad a existence vůbec, velmi často způsobeny nepřesnou činností artikulačního svalstva, dochází k nim v důsledku artikulační ekonomie. Před mluveným projevem proto není od věci věnovat čas i elementárním artikulačním cvičením.

7 Závěr

Neortoepická výslovnost v komunikaci rodilých mluvčích může, ale vždy nemusí způsobit zásadní nedorozumění, je ovšem vždy příznakem rezignace na péči o kulturu mateřského jazyka. I to je jeden z důvodů, proč by zvuková stránka měla mít své pevné místo ve výuce. Lingvistické disciplíny fonetika a fonologie se ve školní praxi prolínají se všemi třemi složkami předmětu, musí se proto objevovat průběžně ve všech hodinách českého jazyka, a to nejen v hodinách jazykových a komunikačně-slohových, ale i literárních. Péče o ortoepii by měla být přítomna vždy, když žáci hovoří. V ideálním případě by zásady kvalitního mluveného projevu měly být vyžadovány učiteli všech předmětů, stěžejní samozřejmě v tomto ohledu zůstává úloha češtinářů.

Bohužel se však ukazuje, že ani učitelé českého jazyka ortoepickou normu neovládají dokonale (např. Svobodová, 2003; Málková, 2014/15; náš vlastní výzkum – Vlčková-Mejvaldová, Štěpáník, v rukopise). Přitom náš citovaný výzkum dokládá, že existuje významná korelace mezi výslovností a znalostí ortoepie ze strany učitele a výslovností a praktickým užíváním ortoepických poznatků ze strany žáka. Je-li tedy učitel schopen detekovat výslovnostní chyby žáka a upozornit na ně, je značná

pravděpodobnost, že se jich žák dopouštět nebude. Naprosto klíčovou úlohu, jak výzkum ukazuje, sehrává 1. stupeň ZŠ, kde se utvářejí základní výslovnostní návyky. Učitelé 1. stupně by měli ovládat fonetickou teorii především prakticky a bezpodmínečně musejí bezpečně ovládat ortoepickou normu – a to nejen na úrovni percepce, ale též produkce – a uvědomovat si vztah mezi mluvenou a psanou podobou jazyka.

Rozvoj mluveného projevu žáka a jeho ortoepických kvalit je proces dlouhodobý, a je proto nutné, aby byl výuce zvukové stránky věnován dostatečný čas a byla jí prodchnuta veškerá výuka českého jazyka na všech stupních škol.

Literatura

BALKÓ, I. Nepodceňují učitelé zvukovou stránku jazyka? *ČJL*, 63, 2012/2013, s. 6–12.

BALKÓ, I. Stav zvukové stránky mluvených projevů absolventů SŠ a příčiny zjištěných nedostatků. *ČJL*, 56, 2005/2006, s. 15–21.

ČECHOVÁ, M.; STYBLÍK, V. *Čeština a její vyučování*. Praha: SPN, 1998.

ČECHOVÁ, M. *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV nakladatelství, 1998.

Handbook of the International Phonetic Association. A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet. Cambridge: Cambridge University Press.

HŮRKOVÁ-NOVOTNÁ, J. *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia, 1995.

LIPTÁKOVÁ, L. aj. *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2011.

MÁLKOVÁ, J. Kultivovanost mluveného projevu učitele. *ČJL*, 65, 2014/2015, s. 105–109.

MARTINEC, I.; TUŠKOVÁ, J. M.; ZIMOVÁ, L. *Mluvnice: učebnice českého jazyka pro střední školy*. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2009.

PALENČÁROVÁ, J.; KESSELOVÁ, J.; KUPCOVÁ, J. *Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2003.

PALKOVÁ, Z. Výslovnost současné češtiny a kultura řeči, *ČJL*, 59, 2008/2009, s. 18–26.

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. Praha: MŠMT ČR, 2016.

SVOBODOVÁ, J. *Jazyková specifika školské komunikace a výuka mateřštiny*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2003.

ŠEĎOVÁ, K.; ŠVAŘÍČEK, R.; ŠALAMOUNOVÁ, Z. *Komunikace ve školní třídě*. Praha: Portál, 2012.

ŠTĚPÁNÍK, S.; ŠMEJKALOVÁ, M. *Průvodce začínajícího češtináře*. Praha: PedF UK, 2017.

ŠTĚPÁNÍK, S.; VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ, J. *Phonetic aspects in L1 teaching in the Czech Republic*. (v rukopise)

ŠTĚPÁNÍK, S.; VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ, J. *Cvičebnice výslovnosti češtiny nejen pro školní výuku*. Plzeň: Fraus, 2018. (v tisku)

ŠTĚPÁNOVÁ, V. Fonetická problematika v jazykové poradně. *NŘ*, 96, 2013, s. 61–77.

VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ, J.; ŠTĚPÁNÍK, S. *Percepce výslovnostních chyb učitelů českého jazyka*. (v rukopise)